

ЦИВІЛІСТИКА БЕЗ КОРДОНІВ

УДК 347.91/95(477).001.73

Голубєва Неллі Юрїївна,

доктор юридичних наук, професор,

завідуючий кафедри цивільного процесу, професор кафедри цивільного права

Національного університету «Одеська юридична академія»

ВПЛИВ РЕФОРМИ СУДОУСТРОЮ НА ЦИВІЛЬНЕ СУДОЧИНСТВО

Постановка проблеми. Реорганізація економічних, політичних і правових інститутів українського суспільства виявилася значно складнішою справою, ніж це уявлялося на зорі здобуття незалежності. Це повною мірою стосується і нашої судової системи.

Судова гілка влади у демократичній державі гарантовано забезпечує правильний і своєчасний розгляд і вирішення цивільно-правових спорів, здійснення правосуддя у цивільних справах з метою захисту прав людини і основоположних свобод, утвердження законності, верховенства права та соціальної справедливості в державі. Реформування судочинства, зокрема, цивільного судочинства, є одним з пріоритетних напрямків розвитку України на шляху до євроінтеграції нашої держави. Однак воно неможливе без ґрунтовних наукових досліджень у галузі цивільного процесуального права. Цивільне судочинство потребує простих і водночас ефективних процесуальних форм відправлення правосуддя, які забезпечуватимуть доступ кожної особи до справедливої суду та надасть їй можливість отримати повний та своєчасний захист її порушених прав та охоронюваних законом інтересів. Значна кількість принципів, процесуально-правових інститутів галузі (інститути юрисдикції, підсудності, доказування, позову, судових рішень, апеляції, касації тощо) потребують новітніх наукових досліджень, які в цілому сприятимуть створенню в Україні сучасної європейської системи правосуддя [1].

Тому тема реформи цивільного судочинства є надзвичайно актуальною, до неї за останній час звертаються багато вчених-процесуалістів, практиків-суддів.

Метою цієї статті є аналіз впливу реформи судочинства на цивільне судочинство, проблем теорії та практики запровадження реформи судочинства та шляхів їх вирішення.

Виклад основного матеріалу. Останніми роками актуалізувалось питання конституційної реформи та оновлення цивільного процесуального законодавства України.

Починаючи з прийняття Концепції судово-правової реформи у 1992 році Україна «живе» у постійній судовій реформі. З циклічністю майже як радянські п'ятирічки, кожні п'ять років з'являються нормативно-правові акти, які значно, а іноді докорінно (2004, 2010, 2015-2016 роки), змінюють організацію судочинства, статус суддів, правила судочинства.

Конституційна реформа 2016 року у сфері правосуддя (Закон України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)») внесла багато новел у основні положення про здійснення правосуддя. Деякі з них були довгоочікуваними, деякі, хоч і обговорювались серед фахівців, але не знайшли одностайного схвалення, наприклад, щодо «адвокатської монополії». З точки зору цивільного процесу особливий інтерес викликають питання ліквідації Вищого спеціалізованого суду України, перехід від чотирьох до трьох ступенів судового розгляду, зміна функцій прокуратури, адвокатури тощо.

Внесення змін до Конституції України Законом України від 02.06.2016 року № 1401-VIII «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» вплинуло на всі сфери правового життя суспільства в Україні, започаткувало побудову нової системи судів і, звичайно, не могло не відобразитись на цивільному судочинстві.

Внаслідок внесених змін до Конституції було закріплено у ст. 129 замість попередньої норми: «Судді при здійсненні правосуддя незалежні і підкоряються лише закону», положення такого змісту: «Суддя, здійснюючи правосуддя, є незалежним та керується верховенством права». Так само принцип верховенства права замінив принцип законності серед основних засад судочинства, вказаних

у цій самій статті. Це, звичайно, не означає цілковиту відмову від принципу законності в діяльності суду. Зміст даного принципу відображений у цілій низці інших статей Конституції України (зокрема, ст.ст. 19, 58, 68), а також у нормах звичайних законів (наприклад, ст.ст. 6, 7 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», ст. 8 ЦПК України, п. 2 ч. 1 ст. 7, ст. 9 КАС України, п. 2 ч. 1 ст. 7, ст. 9 КПК України, ст. 4 ГПК України тощо), які поширюють свою дію на органи судової влади. Закріплений даний принцип і серед основних засад цивільного судочинства у проекті ЦПК України (далі – Проект ЦПК України). Вказані зміни до ст. 129 Конституції лише вказують на зміщення акцентів у правовому регулюванні судової діяльності.

Вони, по суті, знаменують відхід від радянської концепції панування закону як основного джерела права в Україні та чи не єдиного офіційно визнаного джерела судового рішення. Поступово підвищується роль судової практики як засобу самоорганізації судової системи, та важливого чинника, що впливає на дотримання принципу правової визначеності, підвищення ступеня прогнозованості правозастосовної діяльності судів. Таким чином, українська правова система починає сприймати судовий прецедент як джерело регулювання суспільних відносин, і одним з кроків на цьому шляху є скасування конституційного положення про те, що суд може керуватися лише законом. Це дозволяє судді бути більш гнучким у розумінні адекватного реагування на постійні зміни у суспільному житті, дає йому додаткові інструменти для більш ефективного вирішення основного завдання цивільного судочинства – справедливого, неупередженого та своєчасного розгляду і вирішення цивільних справ з метою захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави. Зміни у суспільних відносинах завжди відбуваються набагато швидше, ніж зміни у їх законодавчому регулюванні, тому правозастосовна практика судів повинна мати змогу слідувати не лише букві, а й духу закону, вирішуючи питання, які законодавчо не врегульовані, або врегульовані не конкретно чи навіть некоректно, ґрунтуючись як на нормах закону, так і на правових позиціях, вироблених судами вищих інстанцій (в першу чергу – Верховним Судом України).

На жаль, реформування судової системи в Україні та внесення змін у спеціальні закони, що визначають судоустрій країни та регулюють порядок відправлення правосуддя у різних видах судочинства, інколи нагадує хаотичне затикання дірок на кораблі, що тоне. Дається взнаки відсутність єдиної концепції, бачення цілісної картини, як повинна виглядати судова система України і, як

продовження, – процедура розгляду та вирішення судових справ, зокрема й у порядку цивільного судочинства.

Оскільки судова реформа знаходиться поки що на етапі реалізації, неможливо остаточно визначити наслідки її проведення. Втім, деякі результати вже можна побачити.

Важливим завданням, яке стояло перед законодавцем, було скорочення строку знаходження справи в судах та поневіряння особи по судових інстанціях, у зв'язку із чим здійснено перехід від чотирьохланкової системи до трьохланкової. Однак той спосіб, у який це було зроблено, викликає деякі зауваження.

Одним із суттєвих елементів принципу верховенства права є принцип юридичної визначеності. В його основі лежить відоме з римського права положення *res judicata* (лат. «вирішена справа»), відповідно до якого остаточне рішення правомочного суду, яке вступило в силу, є обов'язковим для сторін і не може переглядатися. Іншими словами, цей принцип гарантує остаточність рішень («що вирішено – вирішено і не має переглядатися до безмежності») [2]. Принцип юридичної визначеності, зокрема, вимагає, щоб судові рішення, що набрали законної сили, переглядалося лише у виняткових випадках.

Відповідно до положень існуючої процесуальної доктрини та норм цивільного процесуального законодавства судові рішення, що набрали законної сили, можуть бути переглянуті в касаційному порядку. Тривалий час у вітчизняному цивільному процесі існувала ситуація, коли суди касаційної інстанції, фактично, здійснювали повторний апеляційний перегляд, оскільки багато в чому дублювали функції апеляційних судів. Вони могли (і поки що можуть) перевіряти правильність застосування норм матеріального та процесуального права у всіх без винятку справах після того, як це вже перевірив суд апеляційної інстанції. Перевіряючи законність, суди касаційної інстанції нерідко втручалися й в обґрунтованість рішення під виглядом перевірки вимог процесуального закону щодо належності та допустимості судових доказів у справі. Тобто фактично відбувалося дублювання процесуальних функцій судами двох різних інстанцій [1, с. 7].

На сьогоднішній день позитивним явищем є запровадження у проекті ЦПК України так званих «процесуальних фільтрів», завдяки яким не кожна справа буде потрапляти до суду касаційної інстанції. Водночас сама концепція цих фільтрів виглядає недостатньо опрацьованою. По-перше, викликає заперечення включення ознак справи, за якими її необхідно відносити до малозначної, до статті, присвяченої визначенню кола осіб, які можуть бути представниками (ч. 3 ст. 61 проекту ЦПК України).

З точки зору юридичної техніки це було б виправдано, якби від цього залежало лише вирішення питання про можливість тієї чи іншої особи бути представником в цивільному процесі. Однак оскільки малозначність справи впливає й на інші аспекти судової діяльності в цивільному процесі (можливість розглядати справу за спрощеною процедурою, допустимість касаційного оскарження рішення у справі тощо), положення про неї мали б бути винесені до окремої статті ЦПК України. По-друге, викликає заперечення ціна позову як основний критерій віднесення справ до малозначних. Так, ціна позову в п'ятдесят розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб для одних учасників спору є місячним, а для інших – річним бюджетом сім'ї. До того ж даний критерій не враховує справ, у яких ціна позову взагалі відсутня (немайнові позови). У таких позовах питання про їх віднесення до малозначних законом повністю віднесена на розсуд суду. Тому якими вважати справи про вселення та виселення особи з житлового приміщення, про захист честі, гідності та ділової репутації особи та багато інших категорій справ, малозначними чи ні, в кожному окремому випадку буде вирішувати суддя [1, с. 8].

Наявність такого ненадійного процесуального фільтру як малозначність справи, на наш погляд, може призвести до того, що складна та заплутана справа, у якій ціна позову менша за встановлену законодавцем межу, не зможе потрапити до суду касаційної інстанції, тоді як доволі проста справа з великою сумою стягнення буде цим судом переглядатися.

Вказаний критерій також закладає потенційні ризики, що ціна позову буде штучно зменшуватися позивачем (шляхом зазначення вартості спірного майна менше, ніж вона є насправді, або поділ вимог на кілька окремих позовів, наприклад, окреме стягнення основної суми боргу, окремо процентів і окремо штрафних санкцій) для того щоб потрапити до категорії малозначних, або навпаки, збільшуватися, для отримання можливості касаційного оскарження рішення, якщо метою пред'явлення позову є не дійсний захист права, а затягування самого судового процесу (наприклад, шляхом пред'явлення зустрічного позову із значною сумою стягнення).

Стосовно немайнових позовів ситуація виглядає ще більш складною. Значення одного й того самого суб'єктивного немайнового права може бути різним для різних осіб. Для однієї особи її репутація нічого не важить, а для когось захист репутації – принципове питання. Тому оцінити, який з немайнових позовів є малозначним, для судів буде непросто. Тим більше у судді завжди буде спокуса віднести справу до категорії малозначних, оскільки такі справи можна буде розглядати за спрощеною процедурою.

Більш надійним процесуальним фільтром для касаційного оскарження вбачається наявність неоднакового застосування судами апеляційної інстанції норм матеріального та/чи процесуального права у подібних правовідносинах. Неоднакове застосування судами норми закону як раз і свідчить про складність правової ситуації та неможливість суду апеляційної інстанції належним чином перевірити законність судового рішення через неузгодженість судової практики у цій категорії справ. Саме такі справи і повинні потрапляти до суду касаційної інстанції. Тоді правові позиції Верховного Суду будуть служити орієнтиром для подальшого правозастосування, сприяти єдності судової практики, у чому й полягає основне завдання суду найвищої інстанції в державі.

Окремо зазначимо роль принципу верховенства права, який є відносно новим для національної юридичної практики. Закріпивши принцип верховенства права, Конституція проголосила перехід від пануючої в минулому ідеології «домінування держави» над людиною до нової ідеології «служіння держави» інтересам людини.

Принцип верховенства права є принципом природного права як сукупності ідеальних, духовних і справедливих понять про право. Справедливість, добро, гуманізм як складові верховенства права є моральними категоріями, елементами суспільної свідомості. Визнання конституційним принципом верховенство права означає, що закони держави, як і їх застосування, повинні відповідати праву як мірі загальної та рівної для всіх свободи та справедливості. Крім того, в законах має обмежуватись свавілля як фізичних, юридичних осіб, так і держави задля загального добра.

Що стосується реального впровадження принципу верховенства права в судочинство України, треба наголосити, що саме принцип верховенства права надає можливість судді при розгляді конкретної справи застосувати не тільки норми закону, а й визнані та приписані йому верховенством права інтерпретаційні правила. Разом з тим суддя під час здійснення правосуддя повинен підкорятися тільки закону, а в разі його відсутності – виходити з загальних положень та принципів права у випадках, коли відповідно до закону це допускається.

Суд при вирішенні справи керується принципом верховенства права, відповідно до якого людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Тобто суд не повинен застосовувати положення правового акту, у тому числі закону, якщо його застосування суперечитиме конституційним принципам права або порушуватиме права та свободи людини і громадянина.

Верховенство права передбачає пріоритет загальноновизнаних принципів і норм міжнарод-

ного права щодо національного законодавства. Європейський суд з прав людини орієнтує національні суди на прецедентне застосування його практики.

Так, у ст. 10 Проекту ЦПК України зазначено, що суд застосовує при розгляді справ Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод та практику Європейського суду з прав людини як джерело права.

Якщо суд приходять до висновку, що закон чи інший правовий акт суперечить Конституції України, суд не застосовує такий закон чи інший правовий акт, а застосовує норми Конституції України як норми прямої дії. В такому випадку суд після винесення рішення у справі звертається до Верховного Суду для вирішення питання стосовно внесення до Конституційного Суду України подання щодо конституційності закону чи іншого нормативно-правового акта (ч. 6 ст. 10 Проекту).

Згідно з судовою практикою Судової палати Європейського союзу, верховенство права включає в себе примат закону, інституціональний баланс, судовий нагляд, основні (процедурні) права, включаючи право на судовий захист, а також принципи рівноправності і домірності. Верховенство права може успішно здійснюватися тільки в країні, населення якої відчуває колективну відповідальність за втілення в життя цього принципу і хоче зробити його невід'ємною частиною своєї власної правової, політичної та суспільної культури [3].

Проектом ЦПК України також передбачений принцип пропорційності у цивільному судочинстві. У ст. 11 Проекту ЦПК України зазначено, що суд визначає в межах, встановлених цим Кодексом, порядок здійснення провадження у справі відповідно до принципу пропорційності, враховуючи: завдання цивільного судочинства; забезпечення розумного балансу між приватними й публічними інтересами; особливості предмета спору; ціну позову; складність справи; значення розгляду справи для сторін, час, необхідний для вчинення тих чи інших дій, розмір судових витрат, пов'язаних із відповідними процесуальними діями тощо.

А також передбачено принцип неприпустимості зловживання процесуальними правами, як засаду цивільного судочинства, що повністю узгоджується з міжнародними стандартами.

Наприклад, Рекомендацією R (84) 5 Комітету міністрів державам-членам щодо принципів цивільного судочинства, спрямованих на вдосконалення судової системи від 28 лютого 1984 року зазначено, що коли сторона порушує явно необґрунтований позов, суд повинен мати повноваження приймати рішення по справі на основі спрощеної процедури і, якщо це необхідно, накладати на цю сторону штраф або виносити рішення про відшкодування збитків іншій стороні. Коли сторона в

ході судового розгляду веде себе недобросовісно і явно порушує процедуру з очевидною метою затягнути розгляд, суд повинен мати повноваження або негайно прийняти рішення по суті, або застосувати такі санкції, як, наприклад, накласти штраф, зобов'язати відшкодувати шкоду або позбавити права на процесуальні дії; в особливих випадках він повинен стягувати з адвоката судові витрати. Професійним асоціаціям юристів слід запропонувати застосовувати дисциплінарні заходи у випадках, коли поведінка одного з їх членів носила характер, описаний в попередніх пунктах [4].

Реформування цивільного судочинства неможливе без вирішення проблеми зловживання цивільними процесуальними правами. Ця проблема не втрачає своєї актуальності, оскільки зловживання своїми правами в цивільному процесі має очевидні вигоди для того, хто зловживає, за умов малодієвих механізмів протидії такому зловживанню і загальної низької правової культури [5].

Фактично за новим ЦПК *правовими наслідками зловживання процесуальними правами стануть*: по-перше, можливість суду залишити без розгляду або повернути скаргу, заяву, клопотання (за наявності умов застосування ст. 45 проекту); по-друге, накладення штрафу; по-третьє, суд може зобов'язати позивача внести на депозитний рахунок суду грошову суму для забезпечення можливого відшкодування майбутніх витрат відповідача на професійну правничу допомогу, якщо позов має ознаки завідомо безпідставного або інші ознаки зловживання правом на позов; по-четверте, покладання судових витрат незалежно від результатів вирішення спору; по-п'яте, суд може постановити окрему ухвалу щодо неналежного виконання професійних обов'язків адвокатом або прокурором.

Також Проектом ЦПК України як засаду цивільного судочинства передбачено відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення. Однак викликає сумнів, що правила про відшкодування відповідних витрат можуть претендувати на місце однієї з засад цивільного судочинства. Навряд чи «відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення» може вважатися засадою, яка проходить через весь цивільний процес, зумовлюючи зміст його інститутів і норм та є основою відносин в сфері відправлення правосуддя.

Процесуальні основи для впровадження єдиної системи електронного суду у всіх судах України також закладені у Проекті ЦПК України. Ми вже писали [6; 7, с. 175-180; 8, с. 7-10; 9, с. 5-12], що використання системи «електронний суд» можливе, у більшості випадків, за наявності ЕЦП, «офіційної» електронної пошти. Крім того, використання можливостей «електронного суду» за цими

нормами є правом, а не обов'язком сторін (крім випадків, коли особа сама себе зв'язує електронним документообігом, подаючи позов, заяву в електронній формі; одержання боржником, який має зареєстровану офіційну електронну адресу процесуальних документів та інших випадків, коли учасником справи, є особа зазначена в ч. 6 ст. 14 Проекту ЦПК, яка зобов'язана мати офіційну електронну пошту (адвокати, нотаріуси, державні органи тощо)). З точки зору юридичної науки, оче-

видною є необхідність ретельного осмислення поняття електронних доказів, процедури їх огляду та обстеження. До такого аналізу повинні бути залучені суддівське і адвокатське співтовариство.

Висновки. Чи вплине позитивно судова реформа в Україні 2014-2017 років на цивільне судочинство важко прогнозувати, оскільки чи дійсно вона направлена на вдосконалення судочинства чи на зміну «облич», персонального складу суддів – досі предмет спорів у юридичних колах України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Актуальні питання цивільного судочинства у світлі судової реформи в Україні: монографія / (С.В. Ківалов, Н.Ю. Голубєва, І.В. Андронов та ін.) за заг.ред. Голубєвої Н.Ю., НУ ОЮА. – Одеса: Юридична література. 2017. – 212 с.
2. Фулей Т.І. Застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя : науково-методичний посібник для суддів. – К., 2015. – С. 62.
3. Контрольный список вопросов для оценки соблюдения верховенства права. Принят на 106-м пленарном заседании Венецианской комиссии (Венеция, 11-12 марта 2016 г.) Одобрено на Совещании № 1263 Комитета министров Совета Европы на уровне заместителей министров (6-7 сентября 2016 г.). Одобрено Конгрессом местных и региональных властей Совета Европы на 31-й пленарной сессии (19-21 октября 2016 г.) – Режим доступа: [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2016\)007-rus](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2016)007-rus).
4. Рекомендация R (84) 5 Комитета министров государствам-членам относительно принципов гражданского судопроизводства, направленных на совершенствование судебной системы от 28 февраля 1984 г. – Режим доступа: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_126.
5. Голубєва Н.Ю. Пути противодействия злоупотреблению гражданскими процессуальными правами: постановка проблемы // Зловживання цивільними процесуальними правами: шляхи протидії : матеріали круглого столу (м. Одеса, 27 листопада 2015 року). – Одеса : Фенікс, 2015. – 90 с. С. 3-10.
6. Голубєва Н.Ю. Впровадження інформаційних технологій у судочинство в Україні та світі // Юридичний вісник 2017. – № 2.
7. Голубєва Н.Ю. Електронний договір як доказ у цивільному процесі // Науково-практична конференція «Судова реформа в Україні: реалії та перспективи» (м. Київ, 18 листопада 2016 року). – К. : Інститут законодавства Верховної Ради України. – С. 175-180.
8. Голубєва Н.Ю. Гармонізація українського законодавства із законодавством ЄС щодо електронної ідентифікації та довірчі послуги для електронних транзакцій в межах внутрішнього ринку ЄС // Правова адаптація законодавства України до умов внутрішнього ринку ЄС: матеріали Міжнародної інтернет-конференції, присвяченої пам'яті І.В. Шерешевського (2 грудня 2016 р., м. Одеса). – Одеса : Фенікс, 2016. – С. 7-10.
9. Голубєва Н. Ю. «Електронний суд» за проектом ЦПК України (станом на 10.03.2017 року) // Інформаційні технології у судочинстві : матер. всеукр. наук.-практ. конф., яка проводиться в рамках тижня цивільного процесу (Одеса, 18 квітня 2017 р.) / за заг. ред. д.ю.н., проф. Голубєвої Н.Ю. – Одеса : Фенікс, 2017. – С. 5-12.

Голубєва Немлі Юріївна

ВПЛИВ РЕФОРМИ СУДОУСТРОЮ НА ЦИВІЛЬНЕ СУДОЧИНСТВО

Стаття присвячена аналізу проблем конституційної реформи та оновлення цивільного процесуального законодавства України. Досліджено вплив реформи судоустрою на цивільне судочинство, проблем теорії та практики запровадження реформи судоустрою та шляхів їх вирішення.

Ключові слова: судоустрій, Проект ЦПК 2017 р., зміни цивільного процесуального законодавства, конституційна реформа, принципи цивільного процесу.

Голубєва Немлі Юріївна

ВЛИЯНИЕ РЕФОРМЫ СУДОУСТРОЙСТВА НА ГРАЖДАНСКОЕ СУДОПРОИЗВОДСТВО

Статья посвящена анализу проблем конституционной реформы и обновления гражданского процессуального законодательства Украины. Исследовано влияние реформы судоустройства на гражданское судопроизводство, проблемы теории и практики внедрения реформы судоустройства, путей их решения.

Ключевые слова: судоустройство, Проект ГПК 2017 г., изменения гражданского процессуального законодательства, конституционная реформа, принципы гражданского процесса.

Golubeva Nelly

THE IMPACT OF THE REFORM OF THE JUDICIAL SYSTEM IN CIVIL PROCEEDINGS

The article analyzes the issues of constitutional reform and renewal of the civil procedural legislation of Ukraine. The influence of the reform of the judicial system in civil proceedings, the problems of theory and practice of introduction of the reform of the judicial system and ways of their solution are examined.

Keywords: judicial system, the Draft Code of Civil Procedure 2017, changes to civil procedural law, constitutional reform, principles of civil procedure.